

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

ISSN: 2980-1117

Cilt: 3
Volume / المجلد: 3

Sayı: 6
Issue / العدد: 6

Aralık 2023
December / كانون الأول 2023

Handan Zülal ERSOY
Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Din Psikolojisi Bölümü
Yüksek Lisans Öğrencisi
handanzlal.ersoy79@gmail.com

ORCID: 0009-0008-1527-553X

İBN ATÂULLAH EL-İSKENDERİ'NİN EL-
HİKEMÜ'L-'ATÂ'İYYE ESERİNDEKİ
İNSAN TASAVVURU
HUMAN PERCEPTION IN IBN
ATÂULLAH AL-ISKANDARI'S BOOK AL-
HİKAMU'L-'ATÂ'İYYA

Atıf: Ersoy, H. Z. (2023). İbn Atâullah el-İskenderî'nin el-Hikmetü'l-'atâ'iyye eserindeki insan tasavvuru. *Din ve İnsan Dergisi*, 3 (6), 130-143.

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 25.09.2023
Kabul Tarihi / Accepted Date: 17.10.2023
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2023
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 130-143.

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlanmış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Pubconsideredor Editors and Authors have been taken into account.

İBN ATÂULLAH EL-İSKENDERÎ'NİN EL-ĤİKEMÜ'L-'ATÂ'İYYE ESERİNDEKİ İNSAN TASAVVURU

HUMAN PERCEPTION IN IBN ATAULLAH AL-ISKANDARI'S BOOK *EL-HIKAMU'L-ATAIYYA*

Özet

Tasavvuf klasiklerinden olan el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye, İbn Atâullah el-İskenderî'nin (ö.709/1309) ideal bir müslümanı hikmetler ışığında tanımladığı eseridir. Eserde insana, Allah inancı ve İslam peygamberinin öğretisi sonucunda bir hayat inşa edilmiştir. Bu süreçte teslimiyet ve itaat ana kavramlardır. Biz de bu çalışmamızla günümüzde varoluş krizine sürüklenerek kendisine yabancılaşan insana hem kendini hem de hayatı nasıl anlamlandırması gerektiğini göstermeyi amaçladık. Modern psikoloji ilmi ile eseri tahlil ederek üç aşamalı bir gelişim modeli oluşturduk. İlim, irfan ve hikmet dediğimiz bu aşamalarla insanı, varoluşunun özüne doğru bir arayış yolculuğuna çıkardık. Bu süreçte din psikolojisi literatürünü ve kavramlarını kullandık. Nitel araştırma yöntemleri ile hazırlanan çalışmada doküman incelemesi tekniğine başvurduk. Günümüzde önce anlamı sonra da kendini kaybeden insana; bilimsel bir çözüm yolu sunmaya çalıştık. el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye'nin tasavvuf klasiklerinden olması nedeniyle psikolojik tahliline pek rastlanmamaktadır. Bu açıdan önemli olan tahlil çalışmamız da psikoloji alanına özgün bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmamızın sonucunda, din merkezli varoluş arayışlarının insanın kendisini ve hayatını anlamlandırmasında daha etkili olduğu anlaşılmıştır. İnsanın gelişimini ilim, irfan ve hikmet aşamalarına göre belirlemenin modern psikolojideki kuramların aksine daha tutarlı ve sağlıklı bir hayat görüşüne yol açtığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, İbn Atâullah el-İskenderî, el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye, İnsan Tasavvuru, Varoluş Krizi.

Abstract

One of the classics of Sufism is the work of Ibn Atâullah al-Iskandarî, al-Ĥikamu'l-'Atâ'iyya, in which he defines an ideal Muslim in the light of wisdom. In the work, a life is built for man due to belief in Allah and the teachings of the Prophet of Islam. Submission and obedience are the main concepts in this process. With this study, we aimed to show how people alienated from themselves by being dragged into an existential crisis should make sense of themselves and life. By analyzing the work with modern psychology science, we created a three-stage development model. With these stages, which we call 'ilm, irfân and hikmah, we took the man on a journey to search the essence of his existence. In this process, we used the psychology of religion literature and concepts. We used the document analysis technique in the study prepared with qualitative research methods. At the present time, the person who first loses his meaning and then loses himself; we tried to offer a scientific solution. Since al-Ĥikamu'l-'Atâ'iyya is one of the classics of Sufism, its psychological analysis is not often encountered. Our analysis study that is significant from this perspective, aims to make a unique contribution to the field of psychology. As a result of our study, it has been understood that religion-centered pursuits of existence are more effective in making sense of oneself and one's life. It has been observed that determining human development according to the stages of 'ilm, irfân and hikmah leads to a more consistent and healthy view of life, unlike the theories in modern psychology.

Keywords: Psychology of Religion, al-Ĥikamu'l-'Atâ'iyya, İbn Atâullah al-Iskandarî, Human Perception, Existential Crisis.

Giriş

İnsanı anlama ve hayata anlam verme çabası yıllardan beri ilim dünyasının asli sorunlarından. İnsan kimdir? Dünyaya neden gelmiştir? Hayatını nasıl yaşmalıdır? Cevabını bekleyen bu sorulara insanlar; inançları, kültürleri, gelenekleri ve içinde buldukları sosyal ve siyasi düzen üzerinden yanıtlar aramışlardır. En etkili cevaplar ise dini temelli düşünceler üzerinden verilmiştir. İnsanın yaradılışından kaynaklanan inanma eğilimi ve insanlık tarihinin başlangıcından beri inanç merkezli öğretilerin her toplumda görülmesi bunun kanıtı niteliğindedir. İnsanı anlamayı kendine amaç edinen psikoloji ilmi de ilk arayışını Protestan düşüncesi içerisinde başlatmıştır. Daha sonra aydınlanma ile rasyonel bir temele dayandırılan psikoloji ilmi, insanın arayışına tatmin edici bir cevap verememiştir (Jung, 2023, s. 97). Modern dünyada insan zihninin mekanizma olarak tanımlanmasının yetersizliği, günümüz insanı için insanileştirilmiş bir psikolojiyi zorunlu kılmıştır (Frankl, 2022, s. 137). Bunun yolu da varoluşun özüne dönmekle gerçekleşir. Bu öz hayatın anlamıdır. Din de eşsiz bir şekilde insan hayatını en üst düzeyde anlamlandırabilir (Paloutzian & Crystal, 2013, s. 29). Dinin hayata verdiği anlamı İslam düşüncesindeki hikemî sözlerde görmek mümkündür. Yunus Emre'ler, Mevlana'lar, Şems'ler, Sivâsî'ler ve daha niceleri bu geleneğin temsilcileridir.

Biz bu çalışmayla bu hikmetli sözlerle dolu bu medeniyetin temsilcilerinden İbn Atâullah el-İskenderî'nin el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye isimli eserini psikolojik bir bakış açısı ile değerlendirdik. Temel amacımız, modern psikolojideki arayışların aksine; din merkezli yapılan insan tanımlarının ve hayatı anlamlandırmaların daha etkili, kalıcı ve tutarlı olduğunu eser üzerinden göstererek insanileşmiş bir psikoloji inşa sürecine katkı sağlamaktır. Eserdeki insan tasavvuru ve hayata bakış bilimsel olarak incelenmiştir. İnsanın hayatta üç aşamalı bir gelişim sürecinden geçtiği tespit edilmiştir. Bu süreçler ilim, irfan ve hikmet olarak isimlendirilmiştir. Her bir aşamadaki insanın psikolojik ve bilişsel özellikleri hikmetli sözlerle açıklanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur. Doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır.

1. el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye ve Müellifi

el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye 300 kadar hikmetli söz, bazı mektup parçaları ve bir münacattan meydana gelmektedir. Eserde varoluşun özü, özenli bir üslupla kısa ama derin ifadelerle anlatılmıştır. Hikmetlerin uzunluğu bir cümle olabildiği gibi yer yer birkaç cümle de olmuştur. Tasavvuf literatürüne ait kavramlar kullanılmıştır. Havf-reca, kabz-bast, heybet-üns, cem-fark gibi tasavvuf halleri eserde tanıtılmıştır. Melamet, marifet, istikamet, gönül, tevekkül, teşebbüs, vuslat, hakikat anlamları ve ilişkileri açıklanmıştır. Kulluk ve dervişlik psikolojisini son derece güçlü açıklamıştır. Bu nedenle sonraki yıllarda "namazda Kur'ân'dan başka kitap okumak caiz olsaydı bu el-Hikem olurdu" şeklinde övgülere mazhar olmuştur (Kara, 1999, s. 337).

Şiir ve nesir arasında bir yazı üslubuyla ele alınmış, yıllardan beri gelen geleneğin harmanlanmış halidir. Arapça kullanılarak ele alınan eserde Kur'ân-ı Kerim'den ve sahih hadislerden örnekler mevcuttur. Her bir hikmet devamındaki hikmetin tamamlayıcısı, açıklayıcısı konumundadır. Okuyucunun düşünce dünyasında boşluk bırakmayacak şekildedir. Hikmetler çok geniş bir kapsamı barındırmaktadır. Eserin bu kapsam genişliği, sadece tasavvuf çevrelerinde değil, diğer ilim halkalarında ve fertler bazında da ilgi görmesine vesile olmuştur (Kara, 1998, s. 502).

Günümüze ulaşan 75 tane şerhinin varlığı ile en fazla şerh yazılan eserler arasına girmeyi başarmıştır. Eser ilk defa Ali Urî Efendi (ö. 1887) tarafından Türkçeye çevrilerek şerhi hazırlanmıştır. Daha sonra ise Kastamonulu Ahmed Mâhir Efendi (ö. 1922) tarafından şerh edilmiştir. Bu çalışma da bu şerh üzerinden hazırlanmıştır. Şerhte her hikmetin Arapça metni, tercümesi, manzum çevirisi ve açıklaması mevcuttur. Özellikle açıklama kısmında önceki şerhlerden ve tasavvuf literatüründeki diğer kaynaklardan yararlanılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe bir beyit her hikmetin sonuna eklenerek anlamın kalıcılığı sağlanmıştır (Levent Abul, 2023, s. 1132).

Tasavvuf klasiklerinden olmasına rağmen eser multidisipliner çalışmalara açıktır. Bu bağlamda tasavvuf ve psikolojinin benzer noktalarından biri de insanın iç yaşantısını incelemesi ve buna göre gelişim kuramları üretmeleridir (Üniversite Konferansları 1944-1945, 1946, s. 195). Psikolojide sadece aklın referans alınması ile üretilen ruhsuz insani gelişim kuramlarının aksine tasavvuf ilminde insan, kalp, ruh, akıl ve nefis olarak çok boyutlu değerlendirilmiştir (Ayten & Köse, 2021, s. 8). el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye eserinde de çok boyutlu ele alınan insana, günümüzdeki gelişim kuramlarından farklı olarak din temelli bir anlamlandırma ile insanın özüne uygun bir gelişim kuramı oluşturmak mümkündür.

1.1. İbn Atâullah el-İskenderî

Eserin müellifinden de bahsedecek olursak isminden de anlaşılacağı üzere İskenderiye'de doğmuştur. Benî Cüzâm kabilesine mensuptur. Dedesi olan Abdülkerim bölgede tanınmış bir Mâlikî fakih iken aynı zamanda şiddetli bir tasavvuf muhalifiydi. Hatta bu muhaliflik Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Mufaşşal* ve *et-Tehzîb* eserine yazdığı şerhte kendisini göstermiştir. İbn Atâullah el-İskenderî'nin, dedesinin tasavvufa karşı bu tavrına rağmen Şâzeliyye tarikatının piri ile tanışması, onu hayatında kritik bir dönüm noktasına ulaştırdı. O yaşına kadar bölgedeki alimlerden kelam, hadis, fıkıh, felsefe, mantık ve kelam gibi temel İslam bilimlerini öğrenen İbn Atâullah el-İskenderî, mürşidi Ebû'l-Abbas el-Mürsî (ö. 686/1287) ile tasavvuf ilmine vakıf oldu. Şeyhine olan bağlılığının bir göstergesi olarak Kahire'ye yerleşti ve bölgede kendisine geniş bir cemaat oluşturdu. Şâzeliyye tarikatının en büyük üçüncü ismi olurken; hitabet tarzı, vaaz ve sohbetleri ile kitleleri derinden etkilemiş ve bunu eserlerine yansıtmıştır. Eserlerinde

tasavvufun en derin konularına ait bilgilere rastlamak mümkünken alanın derin tartışmalarına girmedığı ve görüşlerinde hep bir dengeyi koruduğu görülmüştür. İfadelerinin merkezinde tefekkür kavramı bulunmaktadır. Hayatın anlamı, ibadetlerin ruhu, kalpte ihlas sırrının bulunmasına bağlanmıştır. Mefkuresi ile geniş coğrafyalarda kalplere dokunan İbn Atâullah el-İskenderî'nin birçok müridi olmuştur. Hatta son dönemlerinde bu müritleri ile Mısır'da bulunan İbn Teymiyye (ö. 622/1225) ile arasında yoğun tartışmalar olduğu ve bunun sonucunda İbn Teymiyye'nin hapse atıldığı söylenir. Hayatının sonraki dönemini geçirdiği Kahire'de 19 Ekim 1309 yılında vefat eden İbn Atâullah el-İskenderî, Karâfe Mezarlığına defnedilmiştir (Kara, 1999, s. 337).

2. el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye'de İnsan Tasavvuru ve Gelişimi

Tasavvur, algı; duyuşsal olarak elde ettiğimiz verileri bilişsel olarak kodlama ve yorumlama sürecidir. İnsan algısı da insanın hayattaki tecrübe ve bilgi birikimine göre kendine bir anlam vermesidir (Sayar & Dinç, 2021, ss. 34-35). Modern çağa kadar insanı tanımlayan ve anlam veren temel unsur din olmuştur. Ancak aydınlanma ile beraber din merkezli bir hayat görüşünden insan merkezli bir hayata geçilmiştir. Dine göre yapılan tanımlarda, insan nesne, Tanrı özne iken, insana göre yapılan tanımlarda, din ve Tanrı insanın bireysel tecrübesinin sonucu ya da bilişsel bir şekillendirilmedir. İnsanın özneleştirilmesi ile kutsalla olan bağ kopartılmış, insan maddi dünyada yalnızlaştırılmıştır. Bu yalnızlaştırma, modernitenin ilk dönemlerinde yaşanan refah ortamı, maddi zenginlik ile fark edilmemişken, post modern çağla beraber insan varoluşsal bir arayışa sürüklenmiş, maddi dünyada tatminsizlik ve huzursuzluk yaşamaya başlamıştır (Whitehead, 2019, s. 13). Hakikatten, gerçeklikten uzaklaşan her şey çürümeye mahkumdur. Bu nedenle insanda çeşitli depresyonlar, nevrozlar görülmeye başlamıştır. Buna çözüm olarak önerilen psikoloji ilmi de hakikatle bağını sağlam bir şekilde kuramadığı sürece insana cevap olamayacaktır. Burada hakikatle kastedilen tasavvuftaki şeriat, tarikat, hakikat ve marifet olarak belirlenen Allah'a ulaşmanın dört mertebesinde biri değil, felsefi anlamdaki gerçekliktir (Cebecioğlu, 2009, s. 30).

Psikoloji literatüründe insan, Freud'a göre haz peşinde, Adler'e göre güç peşinde, Frankl'a göre ise anlam peşindedir (Ayten & Köse, 2021, s. 70). Aslında tüm psikologların vurguladığı nokta insan bir arayıştadır. Bu arayışı tanımlamak ise psikologların kendi anlam ve dış dünyalarına göre olmuştur. Dış dünya ile kastedilen, dönemlerin ideolojileridir, izm'leridir. Özellikle aydınlanma ile arayış maddi zemine kaymıştır. İnsanlar anlam dünyalarını maddi dünyadan elde ettikleri ile doldurarak zihinsel tatmin yaşamaya çalışmıştır (Jung, 2023, s. 93). Ancak yaşanan doyum, ruhu tatmin etmemiştir. 19. yüzyılda insanın iç dünyasına dönülmüş ve psikologlar tarafından anlam, insanın hal ve tavırlarında aranmıştır. Ama yine akıl, merkezi bilgi kaynağı olarak kabul edildiği için tutarlı bir cevap bulunamamıştır.

İslam dünyasında ise hakikatle olan bağ zayıflamış olsa da kopmamıştır. Kur’ân-ı Kerim, İslam peygamberinin sünneti ve alimlerin hikemleri bu noktada yol gösterici olmuştur. Mevlana’nın pergel metaforundaki gibi hakikat pergelin bir ayağı olarak hep kutsal metinde, sünnette, hikemlerde sabit kalırken öbür ayağı ise yedi iklim yedi coğrafyada her ilmi gezerek kendi sabitesine göre her şeyi yorumlamıştır. Gerçeğin peşindeki insan da bu süreçte ilim, irfan ve hikmet aşamalarından geçerek kendini keşfetmiştir. Bu keşif yolculuğunun hikemler ile kitaplaşmış hali olan el-Ĥikemü’l-‘Atâ’iyye, İbn Atâullah el-İskenderî’nin bizlere sunduğu bir yol haritasıdır. Kendi olmak isteyen insana, kutsal sırları göstereceği bir el rehberidir (Kardaş, 2018, s. 123). Allah inancını koruyan müslümanlar için insan, hem yatay hem de dikey boyutu olan iki yönlü bir varlıktır. Yatay boyutla dünyaya bakarken, dikey boyutla kutsala bakar. Varoluşunu bu dengede anlamlandırır; kul olduğunu unutmaz. Fussilet suresi 53. Ayette de belirtildiği üzere “Kur’an gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde (afak) ve kendilerinde (enfüs) bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?” (Kur’ân-ı Kerim 41/53). Modern psikolojideki tek yönlü bakışın aksine kutsalla olan bağ insanı kendi başına bir alem kılar. Medeniyetimizin temsilcilerinden Şeyh Gâlib’in (ö. 1213/1799) de ifade ettiği gibi “Hoşça bak zatına kim zübde-i alemsin sen | Merdüm-i dide-i ekvan olan ademsin sen (Ey insan evladı! Kendine saygıyla\hürmetle yaklaş; çünkü sen kainatta yaratılmışların özü\göz bebeği olan insansın)” (Göktaş, 2009, s. 307). Zübde-i alem olan insan, hayatını şekillendirirken merkeze hakikati, gerçekliği alır ve tüm çabası her yönüyle hakikati kuşanıp anlamaktır. Bunun için bir gelişim sürecine girer. Psikolojide gelişim; duyuşsal, davranışsal, bilişsel, ahlak, kişilik ve benzeri birçok alt başlıkla dünyadaki yaşayışa göre yorumlanmıştır. Ancak burada varoluşun insandaki seyri göz ardı edilmiştir. el-Ĥikemü’l-‘Atâ’iyye üzerinden yıllardır İslam medeniyetinde farklı biçimlerde ifade edilen insanın gelişimi bir kez daha bu makale ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hikmetler ışığında üç aşamalı bir gelişim seyri olduğu görülmüştür. Bunlar ilim, irfan ve hikmet aşamalarıdır. Her aşama ile varoluşun özüne bir adım daha yaklaşan insan, son aşamayla asıl tatmini, huzuru ve teslimiyeti yaşar. İbn Atâullah el-İskenderî’nin de ifade ettiği gibi “Ey insan, bu kainat senin ancak cismini kuşatır, ruhunu kuşatacak kadar geniş değildir” (Seratlı, 2020, s. 416). Ruhun genişliği, varoluşun özüne çıkılan yolda; bu dünyada yaşayan ancak bu dünyayı yaşamayan insanın elde edebileceği bir haldir. Kitapta insan hep eşref-i mahlûkât olarak tanımlanmış; kalp, ruh, akıl ve nefis olarak değerlendirilmiştir. Sadece aklın insana yol göstermede yetersiz kaldığı, kalbin ve ruhun da insana etkisinin olduğu vurgulanmıştır. Bu nedenle, insanın gerçeklik arayışı hikemler ışığında bizi insanın üçlü bir gelişim sistematığına ulaştırmıştır.

Bu sistematikte ilk aşama ilimdir. “Kendini bilen, Rabbini bilir” ilkesinden hareketle insanın nefesine ve aklına söz geçirmesi üzerinde durulacaktır. Nefsi bilmek, tanımak ve dizginlemek zordur. Bunun modern psikolojide karşılığı insanın istek, arzu ve zevk merkezi olan

id'ini bastırması iken, çözümünü çeşitli sosyal unsurlarda aranmıştır. Ancak hikmetlerde çözüm, insanın din ve Rabbi hakkında bilgi sahibi olması ile dünyevi isteklerinin azalması, körelmesi olarak açıklanmıştır. Böylece sadece rasyonel dünyada aklı ile insan yalnız başına kalmamış, Rabbine sığınarak kalbini irrasyonel dünyaya açmış, varoluşun özüne ilk adımı atmış olacaktır.

İkinci aşama ise irfandır. Burada ilimle temizlenen kalp ve yaklaşılan gerçekliğe olan itimat, tutum ve davranışlarla gösterilir. Fikir boyutundan eylem boyutuna geçilir. Davranış olarak kazanılmayan ilim, kuru bilgiden ibarettir (Tekarslan, 2022). Bu nedenle irfanla gerçeklik yolunda elde edilen ilmin amelle kalıcı hale getirilmesi gerekir. Kalbin ve ruhun salih amellerle dolması insana feyiz kapılarını açar. Dünyadan uzaklaştırır, ahiret yurduna hazırlar. İnsanın en büyük savaşı, mükafatı cennette Rabbi'nin cemali ile teşrifdir. İnsanın fikri, zikrine meftun olmalıdır. Bunun en güzel görüldüğü yer irfan aşamasıdır. İlimde zikre kavuşan insan, bunu irfanla temellendirir.

Son aşama ise hikmettir. İlimle, irfanla kendini Rabbine hazırlayan insan için hikmet, ektiği tohumların hasat mevsimidir. İlahi feyizle buluşan insan, yaşadığı dini tecrübelerle hakikate kavuşur. Varoluşun, hayatın özünü anlar, anlamlandırır. Vahyi ve nebevi ışıkla asli sorulara verilen cevapları hatırlar. Ben kimim der, kul olduğunu hatırlar, nerden geldim der, Allah'tan geldiğini hatırlar, nereye gidiyorum der, Allah'a gideceğini hatırlar, nasıl yaşamalıyım der, İslam peygamberini hatırlar.

Modern sistem ise bize bu hatırlamaları unutturdu. Kapital dünya düzeninde bizi seküler bir zihne hapsetti. Psikolojideki kuramlarla insanı ve insanın gelişimini, mekanik bir makine olarak önce parçalara ayırdı sonra birleştirmeye çalıştı. İnsan insanın kurdudur dedi; insanı yalnızlaştırdı, savunmasız bıraktı. Rasyonel bir demir kafese hapis olan bu insan Nietzsche'nin dediği gibi Tanrı öldü dedi (Nişancı, 2022). Kendini tanrılaştırarak, dünyaya hâkim olma güdüsüne kapıldı. Ancak insanın bu hadsizliği ontolojik krize neden oldu. Epistemolojinin zaferi, anlamı yok etti. İnsan bildi ama neyi bildiğini anlayamadı. Biz de bu çalışmayla dünyada sıkışan bu insana, arayışının varoluşun özünü olduğunu ve ilim, irfan, hikmet aşamaları ile kul olarak hayatı anlamlandırmasını el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye ile hatırlatmaya çalıştık. Hakikate râm olmuş gönlü, aklına rehber kılmayı hedefledik.

2.1. İlim Aşaması

Varoluşun özüne doğru atılan ilk adımdır. İlim, bilme ve biliş manalarına gelen Arapça bir sözcüktür (Cebecioğlu, 2009, s. 173). Hayatın bilgi boyutudur. Sufilere göre ilim ikidir. Kazanmakla elde edilen kesbî ilim ile Allah'ın kulun kalbine attığı Vehbî ilimdir. el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye 'de de ilim bu şekilde kesbî ve vehbî olarak çeşitli hikmetlerde kendine yer bulmuştur. İnsan bu gelişim aşamasında gerçekliği önce Kur'an'dan, Sünnet'ten ve gelenekten kesbî olarak

öğrenir. Akılla başlayan bu süreçte, kalbin sahih ilimle temizlenmesi ile vehbî ilim kapıları kişiye açılabilir. Psikolojide bu sürece dini tecrübe, içsel tecrübe gibi isimler verilmiştir (Karaçoşkun, 2019, s. 215). Gerçeklik peşindeki insan için ilim, Yunus Emre'nin de ifade ettiği gibi "ilim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir, sen kendini bilmezsen, ya nice okumaktır" (Tatçı, 2016, s. 144). Asıl ilim kendilik ilmidir. Kendilik ilmi, Rabbine kul olmuş insanın teslimiyetidir. Nefsini bilmektir. Hayatı buna göre anlamlandırmaktır. Faydalı olan ilim de el-Ḥikemü'l-'Atâ'iyye'de de belirtildiği üzere budur. Eserdeki bir hikmette faydalı ilim, ışıkları gönül ufkuna yayılan ve kendisiyle kalbin yüzünün açıldığı parlak bir nur olarak ifade edilir (Seratlı, 2020, s. 381). Devamındaki hikmette ise ilmin hayırlısının Allah korkusu ile beraber olanı olduğu söylenir. İlim, her soruya cevap vermeme, her gördüğünü anlatmama, her bildiğini söylememe hali olarak ifade edilir (Seratlı, 2020, s. 383). Bu hikmetlerle insanın kendine yolculuğu başlar, insanın hayattaki farkındalığı artar, bilinç düzeyi yükselerek maddi dünya algılarından sıyrılır (Kayıklık, 2021, s. 7). Nefs, İslami psikolojide insanın kendisi iken, tasavvufta insanın maddi arzularıdır. İlim de bunları bilmek, uzak durmaktır. Böylece, nefsin teslim alan insan tabii özelliklerini yıkıp, değiştirir. Kendisine ilahi özellikler açılır (Seratlı, 2020, s. 223) Çünkü, dünya nefsin merkezinde bulunur ve ona yaklaşmak üzüntü ve dertlerle uğraşın ortaya çıkmasına sebep olur (Seratlı, 2020, s. 65). İlim, kulluğa ters düşen tutum ve davranışların bilinmesidir. Bu şekilde beşerî sıfatlardan sıyrılarak insan Hakk'a yakınlaşmış olur (Seratlı, 2020, s. 78). İlim sahibi için nefis ve arzuları birer düşmandır. Nefisten razı olmamak bütün taat, uyanıklık ve iffetin aslı iken, nefis-i emareden razı olmak her masiyet, şehvet ve gafletin esasıdır (Seratlı, 2020, s. 80). Ekvan ise dışı gaflet içi ibret olarak tanımlanır. Nefsin gözü dışına; kalbin gözü ise içine bakar. Nefs Freud'un kişilik unsurlarından olan id'e benzer. Haz ve zevk ilkesine göre çalışarak insanı istek ve arzularına esir kılar (Ayten, 2021, s. 49). Bu nedenle nefsin kötülenmesi, bastırılması gerekir. Çünkü, nefse ağır gelen iş, doğrudur (Seratlı, 2020, s. 314). Nefisle olan mücadele Erich Fromm'un sahip olmak ya da olmamak anlayışına da benzetilebilir. İlim sahibi olmuş bir kişi için eşyalar, sebepler sadece araçlardır. Amaç salih kul olmak, dünyayı aşmaktır. Böylece olma eğilimini gerçekleştirir. Hayat bu süreçte bir kulluğun gösterilebileceği bir imtihandır. Bu imtihanda ise ruh hali hep huzurlu, mutlu ve tatminkardır. Çünkü insan, fazlasının dünyada olmadığı bilincindedir. Memnun olunacak hal ve mal az olursa, üzüleceğin şeyler de az olur denir (Seratlı, 2020, s. 373). Öbür taraftan ise sahip olmak eğilimindeki insan için ise ilim kuru bilgiden ibadettir. Nefis, her şeye hakimdir. Eşyalar, sebepler amaçtır. Dünyevi hırs ve arzular kişiliği şekillendirir. Böyle bir insan için hayat hep bir mücadeledir. Bu mücadelede ise ruh hali hep stresli, depresif ve tatminsizdir. Hep fazlasını isteyen için dünyada fazlası hiçbir zaman yoktur. İnsan dünyadan umut kestikçe hür olur, dünyada ümit beslediği her şey için ise köle olur (Seratlı, 2020, s. 124). İlim aşamasında mâsivâyı terk de önemli bir yer tutar. Mâsivâ insanı Allah'tan uzaklaştıran her şeydir (Cebecioğlu, 2009, s. 223). Bu hal kalbin kararmasına sebep olur. Dünyayı elde etmek, para, mal, mülk hırsı ve daha nicesi örnek

olarak verilebilir. Bunlara raġbet edenin gönlünden doġan amelin çok olmayacağı ifade edilmiştir (Seratlı, 2020, s. 99). İlimin merkezi akıl iken faydalı ilmin görüneceği yer ise kalp olarak ifade edilir. Kalbin nefsin arzularından ve msivdan temizlenmesi gerekir. Böylece insan gerçekliği anlama yolunda kalbini vehbî ilme hazırlar. İlim; teslimiyetin, varoluşun özünü arayışın ilk kapısıdır. Bu süreçte psikolojideki gelişim teorileri gibi yaş sınırı yoktur. Her yaşta insan ilim sahibi olabilir. Örneğin Fatih Sultan Mehmet daha 21 yaşında İstanbul'u fethederken, bilişsel gelişimde bu yaşlar ergenlik ve kriz dönemleri olarak ifade edilir. Hatta Arif Nihat Asya'nın, şiirinde de dile getirdiği gibi "Yr, hala ne diye kendinle savaştasın? Fatih'in İstanbul'u fethettiği yaştasın!" (Asya, t.y.). İnsan ilimle sınırlara hapsolmeden kendini tanımlar ve ilme sahip olarak kendini anlamlandırır. Ayrıca ilimde başkasının veya başka işlerin ayıplarını araştırmaktan ziyade insanın kendi ayıplarını bilmesinin daha hayırlı olduğu söylenir (Seratlı, 2020, s. 75). Bunun üzerinden seçilen arkadaşın da hali ve yaşayışı Hakk'a yneltene ve sözü Hak yolunda olanla arkadaşlık etmek nasihat edilir (Seratlı, 2020, s. 96). Çünkü, bir kelam-ı kibara göre kişi refikinden azar denir. Yani ilim, hem kişiye kendini tanıtır hem de salih dostlar edinmenin sağlıklı bir hayat için gerekli olduğunu belirtir. Abdlazz Mehdev (.597/1201)'nin buyurduğu gibi faydalı olan ilim; vaktin ilmi, kalp sefası, dünya süslerinden uzaklık, insanı cennete yakınlılaştıracak ve cehennemden uzaklaştıracak hal, Rab'den havf ve reca'dır. Nefsin alametlerinden temizlenmedir. Bu ilim, hakikatin ilmidir, nakli veya akli ilmin ötesindedir. Hadislerde de belirtildiği üzere "Cenâb-ı Hakk'ın dilediğinin kalbine attığı bir nurdur". Nefis ve msivdan uzaklaşan insanın kalbi nurlanır; böylece kulluğun farkına varır. Gerçeklik kapısı ona açılır. Açılan bu kapıda şimdi bildiklerini uygulama zamanıdır.

2.2. İrfan Aşaması

İnsan, ilim aşamasından, nefsinin istek ve arzularından sıyrılmayı, inancının gereklerini bilgi boyutunda elde etmeyi başararak irfan aşamasına geçer. Burada insan bildiklerini anlayarak ruhunu ibadetle ve taatle uyandırır. İnsan, bilmeden sonra bulma aşamasındadır. İlim, aklın ve kalbin aydınlığı iken, irfan da ruhun aydınlığıdır. Eylem boyutu olan irfan, insanın tutum ve davranışlarının ilim boyutuna göre şekillenmesidir. Yunus suresinde ki "De ki, göklerde olan şeylere bakın!" (Yunus/101) ayetine göre anlayış ve irfan kapısı açılmıştır (Seratlı, 2020, s. 240). İlimle kalbin temizlenmesi, kalbi sır hazinelerine ve marif nurlarına hazırlar. İrfan ehlinin ibadetle parlattığı kalbe gelen hakikat, ruhta, azalarda ortaya güzellik olarak çıkar. Bu güzellik, bir duygu, bir düşünce veya bir fiil olabilir (Seratlı, 2020, s. 69). Davranış nc kişiler tarafından fark edilen eylemlerdir. İrfan da bu şekilde insanın dış hallerine, davranış boyutuna yansır. Faydalı ilimin kimde olduğunu bilemeyebiliriz, ancak irfan ehli toplumda fark edilir. Varoluşun z arayışının bu aşaması insanın hayatına anlam katar. Bu da ibadetlerle, amellerle olur. Ancak ibadetlerde huşu ve süreklilik aranmıştır. Çünkü amellerde tembellik ve gevşeklik, kalp gözünün

körlüğüne ve ruhun zayıflamasına işaret edilmiştir (Seratlı, 2020, s. 24). İşlenen amele güvenmek ise günah işleme ve hataya düşme zamanlarında ümidin azalmasına bağlanmıştır (Seratlı, 2020, s. 17). Her insanın farklı yönleri eğiliminin olması amellerin de çeşitlilik göstermesine neden olmuştur. Şöyle ki; kalp hallerinin ve manevi varidatın değişik olması amellere farklılık olarak yansır. Kimisi zikir çekerken kimisi de oruç tutar gibi (Seratlı, 2020, s. 33). Bu aşamada hiçbir amel küçümsenmemelidir. Çünkü kalbi parlatacak olan ameli bilemeyiz (Seratlı, 2020, s. 111). Amellerdeki güzellik de hallerde güzelliğe sebep olur (Seratlı, 2020, s. 101). Bunun yeryüzüne yansması insanın ahirette de amelinin kabul olacağına delil sayılır. Böylece, huzurlu ve rahat hisseden reca halindeki insanın amelle bağı kurulmuştur (Seratlı, 2020, s. 152). Bu aşamada nafile hayır işlerinde acele etmek ve farz amellerde rahat ve tembel davranmak uygun görülmemiştir (Seratlı, 2020, s. 317). Ortaklı ibadet sevilmediği gibi müşterek kalp de sevilmemiştir. Müşterek ameli kabul etmediği gibi, ortaklı kalbe de nazar etmez denilmiştir (Seratlı, 2020, s. 332). İbadetlerin şartları ve zamanları vardır. Bu nedenle boş vakit uğraşı olarak görülmemelidir. İbadetle dünyayı terk etmeyi öğrenen zahidin kalbinden çıkan amel de az olmayacaktır (Seratlı, 2020, s. 99). Her ibadetin değerli olduğu, büyük küçük amel diye ayırt edilemeyeceği vurgulanmıştır. Ancak dinin direği olan namaza özel bir bahis açılmıştır. Namazın insanın kalbini günah kirlerinden koruyacağı ve ona gayb kapılarını açacağı vurgulanır. Namaz ayrıca münacât ve dostluk kaynağıdır (Seratlı, 2020, ss. 212, 213). Hem içsel hem de dışsal bir olgu olan namaz, günümüzde cemaat özlemi çeken insan için de güzel bir başa çıkma metodudur. İrfan ehli, sabahleyin hangi işi yapacağını düşünmez; Cenâb-ı Hak bana bugün ne yaptıracak diye düşünür. Bu koşulsuz teslimiyettir. İnsan yeryüzünde serbesttir. Ser farsça baş demektir, best ise bağlı demektir. Yani aslında serbest, başı bağlı manasına gelir. Kendini kul olarak tanımlayan insan için Rabb'in ona verdiği imkanların dışında özgürlük yoktur. Ama kısıtlılık da yoktur. Sunulan hayat her yönü ile eşref-i mahlûkât olan insana özgüdür (Seratlı, 2020, s. 202).

2.3. Hikmet Aşaması

Hikmet, Allah'ın her şeyi yerli yerince yaratma, her şeyi layık olduğu yere koyma sırrı ve alemin insanlar tarafından anlaşılmayan gizli amacı anlamına gelir. Amelle bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilimdir. (Cebecioğlu, 2009, s. 157). Etimolojik olarak ise hüküm mastarının isim halidir. Çoğulu ise hikem kelimesidir. Hikmetin eserdeki anlamı ise hakikati, gerçeği görme, kâinatın sırlarına vakıf olma hali, ledün ilmini elde etmedir. Aklın ötesinde bir anlama işaret eder. İlimle nefsinin temizleyen, irfanla kalbini inşa eden insana Allah'ın verdiği bir makamdır. Olma halidir. Önceki aşamaları layığı ile tamamlayamayan hiçbir kimse bu aşamaya geçemez. Hikmet, Maslow'un doruk deneyimine benzetilebilir. Şöyle ki insanın teslimiyeti iç dünyasında yaşanacak dini tecrübelerle, hakikati ortaya çıkar. Bilişsel gelişim, ahlak gelişimi, kişilik gelişimi, inanç gelişimi ve benzeri tüm sistemlerin bütünleşmiş son aşamasıdır. Hikmetli

insan; benlik bütünlüğünü sağlamış, soyut işlemler döneminde olan hakiki ahlak ve hakiki bir inanca sahip kişidir. Modernite bu aşamayı evrensel ahlak ve evrenselleştirici inanç olarak tanımlar. Bu aşamaya ulaşmak psikolojideki gelişim kurallarındaki gibi yaş aralıklarına bağlanmamış ancak belli bir olgunluğa gelmeden gerçekleşmeyeceği, hikmet aşaması öncesi kişinin hazır bulunmuşluğunun tam olması gerektiği vurgulanmıştır. İslami psikolojide yaş elzem değilken hikmetin verileceği insan da hangi yaşta olursa olsun bu yolda çaba harcayanlardan olmuştur. Eserde hikmet, gerçekliği tecrübe etme halidir. Varoluş arayışının neticesidir. Bu aşamanın ilk şartı hikmetlerde koşulsuz teslimiyete bağlanmıştır. Şöyle ki; koşulsuz teslimiyet ve Hakka'l-yakîn olan bu aşamada kadere iman başat aktördür (Seratlı, 2020, s. 21). İman, yaratıcıya duygusal bağlanma halidir. Bu bağlılık imanın şartlarına koşulsuz teslimiyeti doğurur. Kadere iman da bunlardan biridir. Kader duygusunun varlığı insana bir rahatlama, huzur sağlarken geleceğe dair de bir güven verir. Ne olursa olsun Allah'tan geleceğinin bilincinde olan insan, karşılaştığı durumları bununla anlamlandırarak çelişkiye ve buhranlara düşmez. Olanda hayır vardır inancı ile teslimiyetini gösterir. Çünkü her şey ilahi iradeye dayanır (Seratlı, 2020, s. 283). Bu aşamada şüpheye de yer yoktur. Çünkü, şüphe basireti köreltir ve sır nurlarının sönmesine sebep olur. Hakikat nurlardan oluşur. Bu nurlar, kalpleri ve sırları Cenab-ı Hakk'a ulaştıran binekler olarak tasvir edilir (Seratlı, 2020, s. 115). Sırların keşfi de marifet nuru içindir. Karar ise basirete aittir. Tavrı gösterense ruhtur. Bu süreçte tereddüt haline yer yoktur. İlim, irfanla yapılan ön hazırlıkta akıl, kalp ve ruh tamamen ârizî şeylerden arındırılmış ve fitratsal saflığa dönmüştür. Gerçeklikle buluşma, varoluşun özünü kavrama ise hikmet aşamasında olmuştur. Gerçekliğin nurları yakîn olarak görülmüştür. Bu ne bir nevroz ne de bir çocukluk arzusunun hayalidir. Freud ve takipçileri akıl sınırları içindeki hikmet aşamasını açıklayamamıştır. Bu nedenle dışlayarak, saplantılı bir hal demiştir. İnsan anlamadığına düşmandır. Her şey rasyonel, determinist bir dünyadan ibaret değildir. Eğer varoluşun anlamı sorgulanıyorsa burada epistemolojik değil, ontolojik bir boşluk vardır. Bu da ancak gerçeklikle mana kazanır (Ayten, 2021, s. 52). Eserdeki hikmetlerde söylendiği gibi Allah'ın ve gerçekliğin perdelenmesi insan da düşünülemez. Çünkü Rab her şeyi izhar edip ortaya çıkarandır. Her bir şeyle, her bir şeyde, her bir şey için o zahir ve peydadır (Seratlı, 2020, s. 51). Ancak bunu görmeyi, kalpsiz akıllar başaramaz. Şöyle ki; Hak Teala örtülü değildir. Biz onu görmekten perdeliyizdir (Seratlı, 2020, s. 77). Bu perde, hikmet aşamasında kalkar. İnsan gerçeklikle yüz yüze gelir. Teslimiyet, boyun eğme, kendini koşulsuz verme halidir. Bu hal eserde taat olarak ifade edilmiştir. Taat etmediği halde taatin yokluğuna üzülme gurur alametlerinden sayılırken, itaatin önemi vurgulanmıştır (Seratlı, 2020, s. 148). Bunu modern dünya düzeninde görmek mümkündür, insanın dinin dogmalarından kurtulması ve akıl ışığında bir dünya kurması ile Tanrı kavramı etkisini yitirmiştir. İnsan kendini tanrılaştırarak akli ile kâinata egemen olma hırsına kapılmıştır. Âlemi kuru bilgiden ibaret zannederek bilgelik ukalalığı yapmıştır. Epistemolojide zirveyi gören insan için ontoloji maddi tatminden ibaret

görülmüştür. Ancak son dönemlerde yaşanan psikolojik krizler, depresyonlar insanın hakikatle olan bağı duyduğu ihtiyacı gözler önüne sermiştir. Rabbine itaati kaybeden insan, kaosa sürüklenir. Aklının sınırlarında kalbini öldürür. Halbuki ferah ve huzur itaat ve teslimiyet halindedir. İnsan böylece kaldıramayacağı yükü yüklenmez. Tanrı olma gururuna, kibrine kapılmaz. En büyük nimet zâhirde Rabbine boyun eğen, bâtında kahrına teslim ve razı olan bir kul kılınmak olarak açıklanır (Seratlı, 2020, s. 194). İman, insan için bir nimettir. Bunu fark etmek için insan, önce bilmeli, sonra bulmalı en sonda ise olmalıdır. Hikmet aşaması, bu olma halidir. Arayışın son durağı olan bu aşamada anlaşılır gerçeklik tektir. Hak Teâlâ kendisiyle beraber hiçbir şey mevcut olmadığı halde vardır (Seratlı, 2020, s. 85). Allah'ın varlığı ile hayat anlam kazanır. Ontolojik ihtiyaçlar cevap bulur. Çünkü insan, akli ile rasyoneli aşamaz, ancak kalpler ve ruhlara gerçekliğin nurlarına erişebilir. Hikmet öyle bir aşamadır ki, gündüz güneşi batır ancak kalplerin güneşi asla batmaz (Seratlı, 2020, s. 185). Bu nedenle bu aşama varoluşun özüne çıkılan yolda, Arşimet noktasıdır. Bu yolculukta mücadele veren insan için huzur ve teslimiyet makamıdır. Tasavvuf literatüründeki nefsin mertebelerinden nefsi kâmile'dir. İçerisinde sabır, tevekkül, rıza ve benzeri değerleri barındırır. İnsanın nefesine muhacir, gönlüne ensar olma halidir.

Sonuç

İnsan yeryüzüne geldiği andan beri varoluşunu sorgulamaktadır. Tarih içinde her dönem, bu sorgulamaya kendi değer yargıları ve bilgi birikimleri üzerinden cevaplar vermiştir. Ancak etkili cevaplar dini temelli düşünceler üzerinden üretilmiştir. Aydınlanma ile modern dünyada insanın hayata anlam verme süreci, insanı dini cevaplardan uzaklaştırmış, kendine yabancılaştırmıştır. Bu yabancılaşmanın yarattığı sorunlardan arınmak için geliştirilen psikoloji ilmi de; akıl ile insanın kendini gerçekleştirebileceği düşüncesinden öteye gidememiştir. Biz de bu çalışmamızda tasavvuf klasiklerinden olan el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyeye eseri ile insanın varoluşun özüne doğru olan arayışını, ilim, irfan ve hikmet olarak isimlendirdiğimiz üçlü bir gelişim süreci ile modern psikolojiye sunmaya çalıştık. Dini merkeze alarak gerçekleşen bu arayış sürecinin, hem insanın kendisini anlamasına hem de hayatı anlamlandırmasına olan katkısının alternatif arayışlara göre daha sağlıklı ve tutarlı olduğunu göstermek istedik. İbn Atâullah el-İskenderî'nin eserinde ideal bir müslümanın nasıl olması gerektiğini hem dünya hem de ahiret hayatında huzurun nasıl sağlanacağını vurgulamaktadır. Biz de bunun üzerinden aslında psikolojide kendini gerçekleştirme olarak ifade edilen akıl sınırındaki gerçeklik arayışına ilim, irfan ve hikmetle kalp ve ruh boyutunu da açmaya çalıştık. Modern kuramların aksine bu süreçlerden geçen insanın modern hayatın getirdiği sorunlarla mücadelede daha başarılı olduğu söylenebilir. İlim, irfan ve hikmetle insanın özünde sakladığı güçleri keşfetmesi kolaylaşır. Böylece hem insanileştirilmiş bir gelişim kuramı ortaya koyulurken hem de İslam düşüncesinde hazreti insan olarak metaforlaşan kâmil insana ulaşma yolu gösterilmiştir. İbn Atâullah el-İskenderî'nin de eserinde belirttiği gibi

hayatı teslimiyetle anlamlandırmanın insana ruhsal tatmin sağlayacağı görülmüştür. Sonuç olarak; din merkezli varoluş arayışlarının insanın kendisini ve hayatını anlamlandırmasında daha etkili olduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Asya, A. N. (t.y.). Fetih Marşı. Şiirce. <http://siir.me/fetih-marsi>
- Ayten, A. (2021). *Psikoloji ve din (6. Basım)*. İz Yayıncılık.
- Ayten, A., & Köse, A. (2021). *Din psikolojisi (12. Basım)*. Timaş Yayınları.
- Cebecioğlu, E. (2009). *Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü (3. Basım)*. Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Frankl, V. E. (2022). *İnsanın anlam arayışı (131. Basım)*. Okuyan Us Yayın.
- Kur'ân-ı Kerim (2023) Diyanet İşleri Başkanlığı.
<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Fussilet-suresi/4271/53-ayet-tefsiri>
- Göktaş, M. (2009). Şeyh Galip'in "Hoşça Bak Zatına Kim Zübde-İ Âlemsin Sen" Mısraı Bağlamında İnsanın Mahiyetine Dair. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 289-308.
- Jung, C. J. (2023). Modern psikolojinin tarihi (C. Şeref, Çev.; 1. Basım). Pinhan Yayıncılık.
- Kara, M. (1998). *El-Hikemü'l-'Atâ'iyye* (C. 17, ss. 502-503). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Kara, M. (1999). *İbn Atâullah el-İskenderî* (C. 19, ss. 337-338). TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Karaçoşkun, M. D. (Ed.). (2019). *Din psikolojisi (5. Basım)*. Grafiker Yayınları.
- Kardaş, S. (2018). *Ibn Ata Allah al-Iskandari and al-Hikam al-'Ata'iyya in the Context of Spiritually-Oriented Psychology and Counseling. Spiritual Psychology and Counseling*, 3, 115-137.
- Kayıklık, H. (2021). *Din psikolojisi (7. Basım)*. Karahan Kitabevi.
- Levent Abul, L. (2023). İbn Atâullah el-İskenderî'nin Hikem-i Atâiyye adlı eserinde kalbin dönüşümü. *Diyanet İlmi Dergi*, 59, 1127-1156.
- Nişancı, Z. (2022). Demir Kafes. TÜBİTAK Sosyal Bilimler Ansiklopedisi.
https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/demir_kafes
- Paloutzian, R. F., & Crystal, L. P. (Ed.). (2013). *Din ve maneviyat psikolojisi* (İ. Çapçioğlu & A. Ayten, Çev.). Phoenix Yayınevi.
- Sayar, K., & Dinç, M. (2021). *Psikolojiye giriş (11. Basım)*. Dem Yayınları.
- Seratlı, T. G. (Ed.). (2020). *Hikemü'l-'Atâ'iyye şerhi Kastamonulu seyyid hafız Ahmed Mahir (9. Basım)*. Sufi Kitap.

Tatçı, M. (Ed.). (2016). *Yunus Emre divan (3. Basım)*. DİB Yayınları.

Tekarslan, E. (2022). *Bireysel davranış*. Tübitak Sosyal Bilimler Ansiklopedisi.

Üniversite Konferansları 1944-1945. (1946). 307.

Whitehead, A. N. (2019). *Düşününcenin serüveni* (Y. Kaplan, Çev.; 3. Basım). Külliyyat Yayınları.